

Ühest eesti keeles puuduvast mõistest ja selle aseainest

KRISTIINA ROSS

Kõik tõlkijad teavad, kui keeruliseks võib vahendamise teha see, kui lähteteksti hoiab koos mingi sõna, mille tähendust tuleb sihtkeeles erinevas kontekstis edasi anda erinevate sõnadega. Prantsuse või inglise keelest tõlkimisel võib niisuguseks sõnaks osutuda *vanité/vanity*, mille aluseks on ladina kuju *vānitās*. See sõna on tarvitav üsna selgesti eristuvates tähendustes, mille ühiseks katmiseks puudub eesti keeles sobiv vaste. Näiteks Koguja raamatu ladina *Vulgata*-tõlke *vānitās* vastena kasutatakse eesti piiblitõlgetes enamasti *tühi*-tüvelisi sõnu: Kg 1:2 „*Tühisuste tühisus,*” ütleb Koguja, „*tühisuste tühisus, kõik on tühine!*” (P 1968; P 1997) Kajastamaks tähendust, mida termin *vānitās* kannab Madalmaadest alguse saanud XVII sajandi kunstižanri nimetusena, milles kesksel kohal on kolp ja muud inimese surelikkust ning elu põgusust rõhutavad sümbolid, sobib eesti keeles ilmselt kõige paremini vaste *kaduvus*. William Makepeace Thackeray 1848. aastal ilmunud romaan „*Vanity fair*” on aga eesti keeles saanud H. Allikase tõlkes pealkirjaks „*Edevuse laat*” (1959). Sealjuures tunduvad sõnad *tühisus* ja *kaduvus* subjektiivselt paiknevat eestikeelses mõtlemises siiski lähestikku, ent *edevus* jääb neist üsna irdu. Järgnevas uurin, miks see eesti keeles nii on läinud. Selleks kirjeldan, mis kontekstis sõna *vānitās* euroopalikus kultuuriruumis on kasutusele tulnud ja mis vasteid sellele mõnes eesti keele seisukohalt olulises keeles eri aegadel on antud. Seejärel annan põgusa ülevaate ajaloolistest vastetest eesti keeles, peatudes pikemalt sõnal *edevus*, millele teistes vaadeldavates keeltes puuduvad etümoloogiliselt analoogilised paralleelid. Kirjeldatu põhjal arutlen, kas käsitletava mõiste lugu võiks öelda midagi eesti kultuuriloo kohta laiemalt või mida seesuguse üldistuse tarvis veel lähemalt uurida oleks vaja.

Mõiste *vānitās* Euroopa kultuuriruumis ja selle vasted prantsuse, inglise, saksa ja soome keeles

Nimisõna *vānitās* kasutuses on juba klassikalises ladina keeles kirjeldatud kahte erinevat tähendusala: 1. 'tühisus, eimiskisus' ja 2. 'uhkeldamine' (Lewis, Short). Ladina-eesti sõnastiku järgi on sõna *vānitās* tähendus ka eesti keeles esitatav kahe alltähendusena: 1. 'tühisus, sisutus, asjatus, kasutus; nurjumine, edutus, ebaedu'; 2. 'tühine lobisemine, hooplemine; valelikkus'. Selle aluseks oleva omadussõna *vānus*

esmaseks tähenduseks antakse 'tühi', kuid selle võimalike alltähenduste ulatus on üsna lai ning kirjeldatav eesti keeles vastetega 'hõre', 'kehatu', 'tühine', 'asjatu', 'edutu', 'endast palju arvav', 'hooplev', 'valelik', 'ebakindel', 'mitteusaldatav', 'ebausutav', lisaks kitsamad eritähendused. (Kleis jt 2002: 1108)

Prantsuse keeles tuuakse sõna *vanité* tähenduse kirjeldamisel samuti esile kaks selgelt eristuvat tähendusala: 1. (asja kohta) 'tühisus, kasutus' või 'mõttetus', mille juurde arvatakse spetsiifilise alatähendusena sõna esinemine žanrimääratlusena kunstiajaloo tähendusliku vihjega inimelu ebakindlusele (*précarité*) ja tema tegemiste mõttetusele (*inanité*); ja 2. (inimese kohta) 'enesega rahulolu ja enese näitamisega uhkeldamine'. Esimeses tähendusalas tuuakse sõna põhilisteks sünonüümideks *futilité* 'mõttetus', *insignifiance* 'tähtsusetus', *néant* 'ei miski', *vide* 'tühjus', teises tähendusalas *complaisance* 'enesega rahulolu', *fatuité* 'enesega rahulolu', *orgueil* 'uhkus', *suffisance* 'piisavus'. Esimeses tähendusalas on sõna registreeritud kristliku sisuga tekstides alates XII sajandi esimesest poolest, teises tähendusalas alates XVI sajandi teisest poolest, näiteks Montaigne'i esseedes. (CNRTL)

Ka inglise keele sõnal *vanity* eristab Merriam-Websteri sõnastik kaht suurt tähendust (ehkki teises järjekorras): 1. 'täispuhutud uhkus iseenda või oma välimuse üle', 2. 'miski, mis on asjatu, tühine või väärtusetu'. Ajalooliselt on inglise keeleski sõna algselt kasutatud asjatuse ja tühisuse tähenduses, mida on registreeritud alates XIII sajandist. (Merriam-Webster) Kunstiajaloo näib ingliskeelses kirjanduses käibivat pigem ladina tsitaatsõna kui inglise mugandus (*vanitas painting*), ent ingliskeelse kõneleja jaoks on ladina *vanitas* ja inglise *vanity* kokkukuuluvus kergesti läbinähtav.

Eri põhimõtetel koostatud sõnaraamatute kõrvutuse abil on sõnade tähendus-suhteid eri keeltes muidugi riskantne hinnata, kuid järgneva käsitluse paremaks sarrustamiseks võib ehk siiski üldistades nentida, et ladina sõnast *vānitās* tulenevatel vastetel on prantsuse ja inglise keeleruumis kaks tähendust: 1. 'tühisus' (millel prantsuse keeles on kunstiterminina alltähendus 'kaduvus') ja 2. 'edevus'. Esimeses tähenduses on vastavaid sõnu registreeritud juba keskajast peale ehk ajast, mil valdav osa kirjalikust tekstist oli religioosse sisuga ja orienteeritud inimese suhtele Jumalaga. Teine tähendus on sõnade kasutuses esile kerkinud alates varauusajast, kui arutlus hakkas üha enam keskenduma inimese asendile ühiskonnas ja suhtele teistega.

Religiooses kontekstis seostub ladina *vānitās* ennekõike piibli Koguja raamatuga, kuid see esineb *Vulgata*'s ka paljudes muudes Vana Testamendi kirjakohtades heebreare sõna *hebel* (הֶבֶל) vastena. Uues Testamendis ei tule mõiste nii selgelt esile: sõna *mataiôtēs* (ματαιότης), mida selle vastena tarvitatakse *Septuaginta*'ks nimetatavas kreekakeelses Vana Testamendi tõlkes Koguja raamatu võtmekohtades, esineb Uues Testamendis ainult kolm korda (Strong's Greek). Vana Testamendi heebreare originaalis kasutatakse sõna *hebel* kokku 73 korda ja selle otseseks tähenduseks on 'tuuleõhk, aur, udu, suits'. Konkreetse tähenduses esineb sõna siiski vaid üksikjuhtudel, sagedamini kannab see kontekstist piltlikult tulenevat abstraktsemat tähendust 'hajuvus, põgusus, möödumus' (mis tuleb eriti selgelt esile paaris inimelu kaduvusest kõnelevas psalmis) või 'tühisus'. 5. Moosese raamatu paganlike jumalateenistusega seotud lõikudes esineb sõna spetsiifiliselt ebajumalate tähistajana. Lühikeses Koguja raamatus esineb sõna 38 korda ja seal kasutatakse seda juhtmotiivina kõigi inimlike

püüdluste ja positiivse ellusuhtumise mõttetuse, tühisuse ning nurjumisele määra-
tuse tähistajana. (Botterweck, Ringgren 1997: 316–320)

Katoliiklikus maailmas (st suuresti ka kogu prantsuse keeleruumis) kehtis *Vulgata*
püha tekstina kuni XX sajandi teise pooleni. Inglise keeleruumi jõuliselt kujundanud
kuningas Jamesi tõlkes (1611) on sõna *hebel/vānitās* vasteks nii Koguja raamatus kui
ka psalmides *vanity* (KJV).

Eesti traditsiooni seisukohalt on kõnekad esmajoones saksa ja soome traditsioon.

Saksa keeles on ladina sõna *vānitās* esmaseks vasteks tänapäeval *Eitelkeit*, mis
eesti-saksa sõnastiku järgi kannab kahte tähendust: 1. 'èdevus; ennast täis olek, enese-
uhkus'; 2. 'tühisus' (Kibbermann jt 1978: 235). Etümoloogiliselt seostatakse sõna
Eitelkeit tuletusalust sõna *eitel* (mis on käibinud nii adjektiivina kui substantiivina)
tõestamatut päritolu tüvega, mille algseks tähenduseks on olnud 'tühi'; uusülemsaksa
põhitähendus 'toimekas, enesega rahulolev' väidetakse arenenuvat välja Koguja raa-
matu põhimotiivist *alles ist eitel*. (DWDS) Koguja raamatus esineb Martin Lutheri
tõlkes sõna *hebel/vānitās* vastena enamasti *eitel*, mis võib käibida nii nimi- kui ka
omadussõnana, nt Kg 1:2 *Es ist alles gantz Eitel, sprach der Prediger, Es st alles gantz*
eitel (Luther 1545; siin ja edaspidi minu allajoonimised – K. R.), harva ka *Eitelkeit*
(nt Kg 5:6). Uusülemsaksa keeles arenenud tähendus kajastub ilmekalt Thackeray
romaani saksa tõlke pealkirja variantides „Eitelkeitsmarkt” (1910) ~ „Jahrmarkt
der Eitelkeit” (1980), ehkki mõni tõlkija on ilmselt inglise *vanity* ja saksa *Eitelkeit*
samases kahelnud, sest pealkirja on tõlgitud ka kujul „Der Jahrmarkt des Lebens”
(s.a.).¹ Kunstžanri märkimisel ladina sõna saksa keeleruumis üldiselt ei tõlgita, vaid
kasutatakse mugandamata kujul, nt ühendis *Vanitas-Stilleben* 'vanitas-natüürmort'.
See näib sobivat kokku asjaoluga, et psalmides, kus *hebel/vānitās* kannab inimelu
kaduvuse tähendust, ei ole Lutheri tõlkes vastet *Eitel(keit)* kasutatud, vaid selle ase-
mel on vasteks abstraktne *Nichts* 'ei miski', nt Ps 144:4 *Ist doch der Mensch gleich wie*
Nichts (Luther 1545).² Ka Ps 39:6, milles heebrea originaalis esinevad kõrvuti asetse-
vates paralleelfraasides 'ajin 'ei miski' ja *hebel*, mille vasteteks *Vulgata*'s on vastavalt
nihil ja *vanitas*, kasutatakse Lutheri tõlkes mõlemal korral sõna *Nichts*: *Vnd mein*
Leben ist wie nichts fur dir / Wie gar nichts sind alle Menschen (Luther 1545).³

Sarnane muster kajastub soome keeleruumis. Ladina *vānitās*'e esmane vaste
tänapäeva soome keeles on *turhuus*, mille aluseks on tundmatut päritolu sõna *turha*
'asjatu, tarbetu' (SES). Neid sõnu (*turha*, *turhuus*) on soome piiblitõlkes kasutatud
Koguja raamatu tõlkimisel alates esimesest trükipiiblist (1642), nt Kg 1:2 *Caicki on*
turha/ sanoi saarnaja/ ja caicki mitä on / se on turha; Kg 1:14 *se oli caicki turhus* (Bib-
lia 1642: Saarnaja). Thackeray romaani soomenduse pealkirjas „Turhuuden turulla”
(1955) kasutatakse sama sõna. Soome-eesti suursõnaraamatu järgi väljendab tule-
tis *turhuus* tänapäeval siiski ainult vana tähenduse nüansse (SESS) ning uusaegset
tähendust 'èdevus' kannab eesti-soome sõnaraamatu järgi vana sõna edasituletis

¹ Thackeray romaani tõlgete pealkirjad saksa, soome ja läti keeles on otsitud andmebaasist
ESTER ja Läti Rahvusraamatukogu koondkataloogist (Kopkatalogs), süvenemata konkreetsete
tõlgete ja tõlkijate tausta.

² Vrd tänapäeva eesti tõlkega: *Inimene on tuuleõhu sarnane* (P 1997).

³ Vrd tänapäeva eesti tõlkega: *mu eluiga on kui eimiski sinu ees; tühi õhk on iga inimene* (P 1997).

turhamaisuus (ES). Igatahes on vana ja uue tähenduse kandjate tulenemine ühest tüvest selgesti läbinähtav. Kunstižanri märkimiseks tarvitatakse soome keeleski ootuspäraselt ladina terminit (*vanitas-maalaukset*), mis sobib taas kokku asjaoluga, et ka soome psalmitõlgetes on sõna *hebel/vānitās* vastena juba Agricolast peale kasutatud teistsugust vastet, kui Koguja raamatus tarvitusele võeti, nimelt sõna *tyhjā* – nt Ps 39:6 *Cuinga iuri tyhiet ouat caiki Jnhimiset* (Agricola 1551), *cuinga aiwa tyhjät owat caicki ihmiset* (Biblia 1642: Psalmid 21–40).

Niisiis on saksa ja soome keeles *vanitas*-sõna vana ja uusaegne tähendus ühise sõna või vähemalt ühise tüve kaudu selgelt omavahel seotud. Mõlemas keeleruumis on see võrsunud Koguja raamatu sõnakasutusest. Inimelu kaduvusest kõnelevate psalmide tõlgetes on tarvitatud teistsuguseid vasteid, mis võib olla kaasa aidanud asjaolule, et kummaski kultuuriruumis kasutatakse kunstiajaloo kaduvuse teemalise žanri tähistamisel ladina terminit.

Vasted eesti keeles ja põgus pilk läti keelele

Eesti piiblitõlkes on vaadeldavat mõistet enamasti tõlgitud *tühi*-tüveliste vastetega. Koguja raamat tõlgiti eesti keelde heebrea keelest 1720. aastate lõpus või 1730-ndate alguses, kuid mõningate teiste sama sõna sisaldavate piiblikohtade tõlketraditsioon ulatub tagasi märksa varasemasse aega. Nii võib sõna *tühi* leida kaks korda juba XVII sajandi alguses Georg Mülleri jutlustest 39. psalmi 6. salmi tõlkest: *ninck minu Ello on, kuÿ v̄x tühi aßi beÿ dir; Vnd minu Ello on kuÿ tühi sinu eddes* (Müller 2007: 520, 530). Tõsi, rangelt võttes on mõlemas tsiteeringus sõna *tühi* kasutatud paralleelfraasis siin vaadeldava sõna sünonüümi vastena. Ent kuivõrd Müller tõlkis piiblitõlke üldiselt Lutheri tõlke järgi (Ross 1998: 109) ja Luther, nagu eespool selgitatud, kasutas mõlemal korral ühte ja sedasama vastet, on Mülleri kasutus vaadeldava mõiste kajastamisel siiski kõnekas. Seda enam, et XVII sajandi keskpaigas on Johannes Gutsclaff tõlkinud 5 Ms 32:21 kriitilise sõna sama tüve kasutades kujul *omma tühha kahn* *ommat nemmat Minnulla weha tennut*.⁴ Ajavahemikus 1687–1690 on Andreas ja Adrian Virginius siiski tõlkinud sama fraasi ilmselt Lutheri tõlke järgi kujul *oma wööra-Jumala-Pallumisega omat nämat Mind ärrawihhastanut* (vrd Luther 1545 *Mit jrer Abgötterey haben sie mich erzürnet*). Anton Thor Helle toimetatud Vana Testamendi tõlkes on *hebel* vastena kasutatud alati *tühi*-tüve nii Koguja raamatus kui ka mujal, nt Kg 1:2 *Selge tühhi assi, ütles kogguja, selge tühhi assi; keik on tühhi assi; 1:14 se on keik tühhi tö ja waimo närriminne*. Ka psalmide raamatus on iga sünonüüm saanud erineva vaste ning kriitilise sõna tõlkimisel on alati kasutatud tüve *tühi*, nt Ps 39:6 *mo ello kord on kui ei ühtegi sinno ees; igga innime on kül koggone tühhine*; Ps 144:4 *Innimenne on tühja asja sarnane*. Kui algkäsikirjas ongi mõni muu sõna sisse lipsanud (nt Ps 62:10 *pihhokenne*), siis toimetamise käigus on kõik vasted ühtlustatud.

⁴ Eesti piiblitõlke näited, millele ei ole lisatud eraldi viidet, on leitavad andmebaasist EPAK.

Selline traditsioon kestis eesti piiblitõlkes kuni XX sajandi alguseni. Piiblitõlke 200 aasta juubeliks valmistatud piiblis (SP 1938–1940) otsustati kasutada sõna *hebel* tõlkimisel läbivalts hoopis konkreetset vastet. Psalmides on vasteks *õhk* või *tühi õhk*; Koguja raamatus järjekindlalt *aur*. Näiteks Ps 39:6 *mu eluiga on kui ei miski sinu ees; iga inimene [---] on tühi õhk*; Ps 144:4 *Inimene on õhu taoline*; Kg 1:2 *Aurude aur ütles Koguja, aurude aur; kõik on aur*; ja koguni 7:15 *oma aurupäewil*. Hilisemates tõlgetes (P 1968; P 1997; P 2014) on Koguja raamatu tõlkimisel pöördutud tagasi vana traditsiooni juurde ja kasutatud järjekindlalt *tühi*-tüvelisi sõnu *tühi*, *tühisus*, *tühine*, nt Kg 1:2 *tühisuste tühisus*, 1:14 *tühi töö ja vaimu närimine*, 7:15 *oma tühi-seil päewil*. Psalmides ja mujal, kus sõna tundus olevat kasutatud pigem oma alguses konkreetses tähenduses, on kolmes tõlkes (P 1968; P 1997; Psalmid 1989) tarvitatud kontekstist sõltuvalt läbisegi erinevaid vasteid *tühi õhk*, *tuuleõhk*, *tuulepuhang*, *tuulevinu*, *tuulevine*; P 2014 tarvitab Psalmides järjekindlalt vastet *hingeõhk*.

Niisiis on eesti esimeses trükipiiblis nii tühisuse kui ka sellega seotud kaduvuse ~ põgususe tähendust edasi antud alati ühe ja sama tüve *tühi* abil, mis esineb tähenduses 'eimiski' juba varasemaski piiblitõlkes. Juubelipiiblis anti sõnale igal pool konkreetse tähendusega vaste, ehkki eri tähendusvarjundite korral erinev. XX sajandi hilisemates tõlgetes on Koguja raamatus tagasi pöördutud varasema kasutuse juurde ning sõna *hebel* on tõlgitud abstraktse vaste abil, psalmide raamatus aga tarvitatud erinevaid konkreetseid vasteid.

Ühelgi eesti piiblitõlke ajaloos kasutatud vastel ei ole aga etümoloogiliselt mingit seost sõnaga *edevus*, mis kannab vähemalt Thackeray romaani pealkirja tõlke kohaselt, tänapäeva eesti keeles tähendust, mida ladina *vānitās*est kujunenud sõnade prantsuse ja inglise vasted uusajal on üha enam hakanud kandma. Nimisõna *edevus* ilmub eesti kirjakeelde XIX sajandi alguses. Selle esitab oma grammatika eesti-saksa sõnastikuosa teises trükis August Wilhelm Hupel tähendusselgitusega *Vielweserey* (Hupel 1818: 30) 'toimekuse ülesnäitamine, pisiasjadega askeldamine'.⁵ Tähenduses 'vallatus, üleannetus' kasutab sõna 1822. aastal Otto Wilhelm Masing Maarahwa Näddala-Lehhes: *Olli siis Martipäwal juhtund ommas eddevuses pissut kiwwi riistu katkiteggema; emma olli sèllepärrast kurri, sõitles tedda ja panni temmale mõnne hobi külge* (Kingisepp 2020: 60). Tuletise aluseks olev omadussõnana käibiv *edev* (mis on ilmselt oleviku partisiip verbist *ede(ne)ma*) leiab kajastamist alates Salomo Heinrich Vestringi sõnastikust, mis on põhiosas koostatud XVIII sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel. Omaette märksõnana *edev* Vestringi sõnaraamatus ei esine, kuid märksõna staatuse on saanud väljend *Eddew iggas Paikas*, mille tähenduseks on antud 'Munter und hurtig' (Vestring 1998: 24) 'vilgas ja väle'. Sama väljend esineb eraldi sõnaartiklina ka Anton Thor Helle grammatika sõnastikuosas: *eddeu iggas paikas* 'munter und gar zu hurtig' (Helle 1732: 88). August Wilhelm Hupeli sõnaraamatu esimeses trükis on adjektiiv *edev* saanud juba omaette märksõna staatuse

⁵ Vendade Grimmide saksa keele sõnastik seletab nimisõna *Vielweserey* tähendust just Hupeli baltisaksa sõnastikule tuginedes ja viidates: „vielweserig nennt man denjenigen, der sich sehr geschäftig anstellt, kein sitzfleisch hat, in kleinigkeiten viel aufheben macht. ein solches angenommenes betragen heiszt die vielweserey HUPEL idiot. d. dtisch. sprache in Lief- und Ehtland (1795) 252” (DWB).

ja selle tähenduseks antakse 'munter, vielweserig' (Hupel 1780: 145) 'vilgas, toimekas (ja piasjus kinni)', teises trükis (Hupel 1818: 30) on tähenduselgitustele lisatud *Coquette* 'kuketne'. Tasub märkida, et oma grammatika saksa-eesti sõnastiku osas sõna *Eitelkeit* selgituste juures Hupel vasteid *edev* ja *edevus* ei kasuta.⁶ Wiedemanni sõnaraamatu esimeses trükis on sõna *edev* tähenduseks antud *gar zu rührig, geschäftig oder zuvorkommend* 'liiga liikuv, toimekas või esiletükkiv', *kokett* 'kuketne', *gefällsüchtig* 'meeldida püüdev', *übereilt* 'läbematu', *edewa këlega – vorlaut* 'ninakas' (Wiedemann 1869: vg 92), teises trükis on tähenduselgituses sõnade *kokett* ja *gefällsüchtig* vahele lisatud *eitel* ning näitefraaside juurde *edew hobune – hitziges Pferd* 'tuline hobune' (Wiedemann 1893: vg 84). Mõlemas Wiedemanni sõnaraamatu trükis on märksõnana esitatud ka nimisõna *edewus*, esimeses on selle tähenduseks 'Vielgeschäftigkeit, Koketterie', teises 'Vielgeschäftigkeit, Koketterie, Eitelkeit'. Sõna *Eitelkeit* antakse teise võimalusena ka sõna *tühidus* teise tähenduse vastena: *Nichtigkeit, Eitelkeit* (Wiedemann 1893: vg 1233). Nõnda on saksa *eitel*-tüveliste vastete kaudu *tühjus* ja *edevus* XIX sajandi lõpuks eesti keeles küll serva pidi kokku seotud, kuid side on üsna habras.

Sõnad *edev* ja *edevus* on eesti keeles toiminud täiesti omal viisil ja Piibli kontekstist sõltumatult. Ehkki nende aluseks olnud verb on tänapäeva keeles *ne*-liiteline, on mõlemad sõnad etümoloogiliselt üsna läbinähtavalt seotud tüvega *esi* (Metsmägi jt 2012: 63) ja sisaldavad seeläbi paratamatult tähenduskomponenti 'ees, ette'. Prantsuse ja inglise uusaegse *vanité/vanity* tähenduse kandjad siin põgusalt viidatud rahvuskeeletes (saksa ja soome) ei sisalda ükski osist, millesse seesugune tähenduskomponent oleks etümoloogiliselt sisse kodeeritud. Andrus Saareste sõnaraamatu järgi on *edev* eesti keeles XX sajandi esimesel poolel kandnud tähendusi 'ettetikkuv, ninakas, kerglase iseteadvusega, liiga elav ja ennatu', 'meeldida püüdev, edvistav' (Saareste 1958: vg 251). Näitelausest selgub, et sõna on kasutatud peamiselt kolmes kontekstis: tüdruku, hobuse või põlluvilja kohta (viimasel juhul tähenduses 'kergesti kasvama minev'). Eesti murrete sõnaraamatu järgi on sõnadel *edev* ja *edevus* murdekeeles neli tähendust: 1. 'edvistav, eputav', 2. 'kiire, ennatlik; ettetükkiv', 3. 'elavloomuline', 4. 'latraja' (EMS I: 556). Eesti keele seletussõnaraamat kirjeldab sõna *edev* tähendust kahe alltähenduse kaudu, millest esimene jaguneb omakorda kaheks: 1. 'tähelepanu v. imetlust äratada püüdev'. a. 'edvistav, kenitlev, koketeeriv'; b. 'millegagi uhkeldav'; 2. 'läbematu, ettetikkuv, kerglane, alp' (EKSS). Sõnaveeb annab sõna *edev* lähisünonüümideks *kuketne, keks, keku, alp, edvik, edvistaja, eblakas, kergatslik, kerge, tähtis* ja viimasena *tühine*. Pole selge, mille alusel viimane lähisünonüüm on lisatud, aga kõigi teiste vastete ning sünonüümiloetelude põhjal võib väita, et side sõnade *edev* ja *tühine* vahel on eesti keeles seniajani igal juhul nõrk.

Kuivõrd varauusajal on eesti keel arenenud ühises kultuuriloolises kontekstis läti keelega, tasub lühidalt peatuda ka läti uususel. Läti keeles paistab olukord olevat eesti keelega sarnane selles mõttes, et ladina sõna *vānitās* vana tähendust 'tühisus' ja uusaegset tähendust 'edevus' väljendavad täiesti eritüvelised sõnad. Tänapäevastes piiblitõlgetes esindab vana abstraktset tähendust Koguja raamatus *niecība* 'tähtsuse-

⁶ *Eitelkeit* – tühhi od. [= oder 'või?'] kadduw assi od põlw, r.d. [= tallinna murre], tühhius d. [= tartu murre], - des Sinnes tühhi meel r.d. (Hupel 1818: 372).

tus, ei miski' (Bibelet 1965) või *tukšiba* 'tühisus' (sõnast *tukšs* 'tühi') (Bibelet 2012). Läti esimeses piiblitõlkes (Bibelet 1694) kasutati heebrea sõna *hebel* vastena nii Psalmides kui ka Koguja raamatus järjekindlalt sõnakuju *neleetiba*. Karl Mühlenbachi sõnaraamatu järgi oli *nelietiba* tähenduseks *Nichtsnutzigkeit* 'tarbetus' (Mühlenbach 1925–1927: 722). Nagu eesti piiblitõlke loos, nii on ka läti tõlgetes XX sajandi teisest poolest alates hakatud psalmide tõlkimisel kasutama erinevaid konkreetseid vasteid, nt *vēja pūsma* 'tuule puhang', *vēsma* 'hõngus', *dvašas pūsma* 'hinge puhang' (Bibelet 1965) või *dvesma* 'hingus, hõng' (Bibelet 2012). Kuid *vanité/vanity* uusaegse tähenduse edasiandmiseks on Thackeray romaani pealkirja tõlkimisel läti keelde kasutatud seni loetletutest hoopis erinevat sõna *liekulība*: „Liekulības tirgus” (1966). Sõnale *liekulība* annab läti-eesti sõnastik vasteteks *lipitsevus, lipitsemine, meelitus, silmakirjalikkus, ebasiirus* (Läti-eesti 2012), lühike inglise-läti sõnaraamat lakooniliselt ainult *hypocrisy* 'silmakirjalikkus' (Veisbergs 2001: 374). Eesti-läti sõnaraamat annab eesti sõna *edevus* vasteteks 1. *koķetums, izrādīšanās*; 2. *švītīgums* (Eesti-läti 2015: 91), mille tagasitõlked võiksid olla 'koketus', 'enesenäitamine' ja 'keigarlus'. Üks läti ja eesti keele väga hea tundja on meelivestluses pakkunud eesti *edevuse* vasteks ka sõna *godkārība* 'auahnus'. Laskumata loetletud läti sõnade lähema etümoloogilise eritlemiseni, võib nentida, et siin vaadeldav mõiste on läti keeles veelgi rohkemate erinevate sõnade vahele laiali pihustunud kui eesti keeles. Ladina sõna *vānitās* põhjal kujunenud mõiste vana ja uut alltähendust kannavad erinevad tüved ning uuem tähendus ei näi läti keeles üldse moodustavat kompakset mõistet. Ühtlasi puudub uue tähenduse eri kandjatel läti keeles igasugune läbinähtav seos tähendusega 'ees, ette', nii nagu see puudus ka saksa ja soome vastetel.

Mida kirjeldatu põhjal arvata

Ühe ladina sõna tõlkevastete järgi eri keeltes ei saa nii pealiskaudse ülevaate põhjal muidugi kuigi palju arvata ega üldistada. Jääb ju küsitavaks, kas siin tugipunktideks võetud kolm konteksti – sõna esinemine Koguja raamatus, kunstžanri nimetuses ja Thackeray teose pealkirjas – on mõiste kirjeldamiseks piisavad. Pealegi hargneks vaadeldud mõiste tähendusnüansse või tüvesid pidi eri keeltes sügavamale uuritades kindlasti üha edasi ja põimuks teiste mõistetega, avanedes märksa mitmekihilisemana. Siinses ülevaates on eesti keelt uusajal oluliselt mõjutanud keeltest kõrvale jäetud rootsi ja vene vasted, sest esmapilgul ei pakkunud need selgitavat lisamaterjali. Ometi võib arvata, et suurema hulga keelte ja materjali kaasamisel võiks eesti arengutele leida huvitavaid paralleele. Aga kuivõrd kasutatud sarruse toel ja valitud keeltega võrdluses tekkinud pilt sobib igati kokku juba olemasoleva laiema ettekujutusega euroopaliku kultuuri kodunemisest eesti keeleruumis, võib sellisel viisil visandatud ühe mõiste lugu vaadelda kui mitte tähenduslikuna, siis vähemalt hea illustratsioonina sellele, kuidas suuresti ladinapõhiselt tekkinud mõistestik on rahvuskeeltesse laiali kandudes järk-järgult pihustunud ja hägustunud.

Ootuspäraselt on prantsuse ja inglise keel vana ladina põhjaga tihedamalt seotud kui muud siin vaadeldud keeled ning ladinapõhise mõiste vana ja uus tähendus

on neis keeltes ühe ja sama sõna eri kihtidena talle. Isegi kui tänapäeva kasutuses uusaegne tähendus domineerib (nagu võib välja lugeda kas või tähenduste esitamise järjekorrast Merriam-Websteri sõnastikus), siis on vana keskaegne tähendus süveneja jaoks soovi korral käeulatuses. Saksa ja soome keeleruumis on seos vana ja uue tähenduse vahel samuti juba sõnatasandil säilinud. Saksa keeles on küll piiblitõlkes kasutatud sõnakuju *eitel* nii adjektiivina kui ka substantiivina, ent tänapäeval esineb see eeskätt adjektiivina⁷ ning substantiivi positsioonis tarvitatakse tuletist *Eitelkeit*, mida Luther Koguja raamatu tõlkes harva kasutab. Aga seos kahe sõnakuju vahel on tõrgeteta läbinähtav ning tänapäeva adjektiiv ja substantiiv võivad mõlemad kanda nii uut kui ka vana tähendust. Soome keeles on uusaegse tähenduse rõhutamiseks lisatud tüvele eraldi morfoloogiline liide: laia tähendusdiapasooniga adjektiiv *turha* ja substantiivi *turhuus* kõrvale on sünenenud kitsalt uusaegse tähendusega adjektiiv *turhamainen* ja substantiiv *turhamaisuus*. Aga seos on samuti kergeti arusaadav. Mõlemas keeles näib vastetel siiski puuduvat vana tähendusnüans 'kaduv, kaduvus', mis prantsuse keeles eraldi alltähendusena esile on toodud ning osutub oluliseks varauusaegset kunstžanri tähistava termini juures. Võib oletada, et selle tähendusnüansi varujäämisel on oma osa mänginud asjaolu, et nii saksa kui ka soome piiblitõlkes on psalmides, kus *hebel/vānitās* esineb eriti markantselt inimelu põgusust ja inimese surelikkust kirjeldavas kontekstis, tõlkevastena kasutatud muid sõnu kui Koguja raamatus.

Eesti ja läti keeles on aga mõiste täiesti lahustunud ja eri tähendustes kasutatakse hoopis erinevaid ning teistsuguste tähenduslike seostega sõnu. Eesti traditsioonis on vana tähenduse edasiandmisel küll tuvastatav järjepidevus tüve *tühi* kaudu, kuid alltähendust 'kaduv' see tüvi kuigi selgelt ei kannu, võib-olla ainult väljendis *tühja minema*. Uusaegset tähendust väljendavad eesti *edev*, *edevus* sisaldavad aga tähenduskomponenti *ees*, *ette*, mis prantsuse, inglise, saksa, soome ja läti vastetes täiesti puudub. Nõnda on piiblipõhine mõiste eesti keeles laiali lagunenenud ja näiteks Thackeray „Edevuse laat” jääb eesti keeles arusaamatult õhku rippuma. Inglisekeelsena on romaan mõistega *vānitās* selgelt raamistatud: esimese lehekülje avasõnades korratakse pealkirja väljendit *vanity fair* ja viimase lehekülje lõpulõigus kasutatakse Koguja raamatu ladina väljendit *vanitas vanitatum*, mille seos pealkirjaga on ingliskeelsele lugejale üheselt läbinähtav. Eesti keeles ei aita aga otsi kuigi elegantselt kokku siduda seegi, et ladina tsitaat on joone all eesti keelde tõlgitud: *tühisuste tühisus* (Thackeray 1959b: 426). Tõlkeväljaande eessõnas selgitatakse, et Thackeray on oma raamatu pealkirja laenanud John Bunyani „Palveränduri teekonnast” (Thackeray 1959a: 7), viitamata sealjuures piibli Koguja raamatule, mis 1950-ndate lõpul ei oleks ilmselt tulnud kõne allagi. Rohkem kui neli aastakümnet hiljem on Anne Lange (Allpere) Bunyani raamatu tõlkes eestindanud vastava fraasi kujul *Tühisuse laat*, selgitanud selle pärimist Koguja raamatust ja maininud ka Thackeray romaani ning asjaolu, et selle pealkirjas on fraas tõlgitud kujul „Edevuse laat” (Bunyan 1997: 401–402). See on ülim, mis tõlkija teha saab, ja lugeja jaoks on niisugune informatsioon kindlasti hariv, aga ühtset mõistet selliste selgituste varal ei

⁷ Lisaks esines *eitel* varasemas saksa keeles ning esineb ka tänapäeval adverbi positsioonis tähenduses 'edevalt' või 'ainult, puha'.

sünni. Eesti keeles vana ja uut tähendust hõlmav mõiste lihtsalt puudub, sest eesti-keelne euroopalik kultuurikihistus tekkis elava organismina alles XIX/XX sajandil, mil täielikult domineeris juba mõiste *vanité/vanity/Eitelkeit* uus tähendus.

Omaette küsimuseks jääb, miks selle tähenduse vasteks eesti keeles sai *edevus*. Või õigemini, teistpidi vaadates: kas eesti *edevus* on unikaalne mõiste ja kuidas selle tuletise tähendus alates XIX sajandi algusest on eesti keeles teisenenud. Selle väljaselgitamiseks oleks tarvis lähemalt analüüsida sõna kasutuskontekste XIX ja XX sajandil ühelt poolt eestikeelsena sündinud ja teisalt tõlkelistes tekstides ning tõlke-tekstide korral uurida, missuguste originaali sõnade vastetena sõna on kasutatud.

VEEBIVARAD

Bibile 1965 = Bible: un tās izpētes materiāli. <https://bibile.lv/bibile/bibile.php>

Bibile 1694 = Ta Swehta Grammata. Latviešu valodas seno tekstu korpus.

http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VD1689_94

Biblia 1642 = Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi.

http://finbible.fi/head/raam1642_vanha.htm

CNRTL = Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales.

<https://www.cnrtl.fr/definition>

DWB = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.

<https://www.dwds.de/wb/dwb>

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. <https://www.eki.ee/dict/ekss>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat I. [EMS] Eesti murrete sõnaraamat (eki.ee)

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <https://www.eki.ee/piibel/>

ES = Eesti-soome sõnaraamat. <https://www.eki/dict/efi>

ESTER. <https://www.ester.ee>

DWDS = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. <https://www.dwds.de>

KJV = King James Bible Online. <https://www.kingjamesbibleonline.org>

Kopkatalogs. <https://kopkatalogs.lv>

Lewis, Charlton T.; Short, Charles. A Latin Dictionary. Perseus Digital Library.

<http://www.perseus.tufts.edu>

Merriam-Webster. <https://www.merriam-webster.com>

SES = Suomen etymologinen sanakirja. (Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72.)

<https://kaino.kotus.fi/ses>

SESS = Soome-eesti suursõnaraamat. <https://www.eki/dict/fie>

Strong's Greek = The Exhaustive Concordance of the Bible. <https://biblehub.com>

Sõnaveeb. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Agricola 1551 = Mikael Agricolan teokset. III osa. Käsikirja / Messu eli herran Ehtolinen / Se meiden Herran Jesusen Christusen Pina / Daudin Psaltari / Weisut ia Ennustoxet / Ne Prohetat. Haggaj. Sacharia. Maleachi. [Faksiimileväljaanne. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1987.]

- Bibele 2012** = Bibeles ar deiterokanoniskajām grāmatām. Latvian Bible. Latvian Bible Society.
- Botterweck, G. Johannes; Ringgren, Helmer 1997.** *הֶבְחַל hebhel; הַבְּחַל habhal.* – Theological Dictionary of the Old Testament. Toim F. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren. Tlk John T. Willis, Geoffrey W. Bromiley, David E. Green. Kd III. גְּלִילִים – *gillilim* – הָרָס *hāras*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Bunyan, John 1997.** Palveränduri teekond sellest maailmast tulevasse unenäo võrdpildis. (Klassika 2.) Tlk Anne Allpere. Tallinn: Logos.
- Eesti-läti 2015** = Igaunu-latviešu vārdnīca. Eesti-läti sõnaraamat. Koost Valts Ernštreits, Marika Muzikante, Maima Grīnberga. Rīga–Tallinn: Latviešu valodas aģentūra, Eesti Keele Sihtasutus.
- Helle 1732** = Anton Thor Helle, Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006. [Faksimileväljaanne: Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.]
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen. Nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweite durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Kibbermann, Elisabeth; Kirotar, Salme; Koppel, Paula 1978.** Saksa-eesti sõnaraamat. 3. tr. Tallinn: Valgus.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2020.** Otto Wilhelm Masingu „Maarahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kleis, Richard; Torpats, Ülo; Gross, Lalla; Freymann, Heinrich 2002.** Ladina-eesti sõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud väljaanne. Tallinn: Valgus.
- Luther 1545** = Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Deudsch / Auffs new zugericht. D. Mart. Luth. Gedruckt zu Wittemberg / Durch Hans Lufft. M.D.XLV. [Faksimileväljaanne: Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1983.]
- Läti-eesti 2012** = Läti-eesti sõnaraamat. Latviešu-igauņu vārdnīca. Koost Arvi Tavast, Merle Madisson, Aive Mandel, Tauno Nõulik, Anita Tannenberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven-Erik 2012.** Eesti etimoloogiasõnaraamat. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mühlenbach, Karl 1925–1927.** Latviešu valodas vārdnīca. Lettisch-deutsches Wörterbuch. II kd. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin. Riga: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- Müller, Georg 2007.** Jutuluseraamat. (Eesti mõttelugu 78.) Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Toim K. Habicht, Kai Tafenau, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa.
- P 1968** = Piibel. Vana ja Uus Testament. Piibliseltsi väljaanne.
- P 1997** = Piibel. Vana ja Uus Testament. Tallinn: Eesti Piibliselts.
- P 2014** = Piibel. Uue maailma tõlge. Brooklyn: Jehoova tunnistajad.
<https://www.jw.org/et/raamatukogu/piibel/nwt/raamatud>

- Psalmid 1989** = Psalmid ehk Vana Testamendi Laulud. – Uus Testament ja Psalmid. Tallinn: EELK Konsistoorium, lk 698–877.
- Ross, Kristiina 1998.** Translation of Psalms by Georg Müller and Heinrich Stahl. – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. The Church and Written Word in the Baltic Sea region in the 17th century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 7.) Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 106–133.
- Saareste, Andrus 1958.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I kd. Stockholm: Vaba Eesti.
- SP 1938–1940** = Jumala Püha Sõna. Suur Piibel. Välja antud eestikeelse piibli 200 aasta juubeli tähistamiseks. Tartu–Tallinn: Loodus. [Faksiimileväljaanne: Keuruu: Otava, 1989.]
- Thackeray, William Makepeace 1959a.** Edevuse laat. Romaan ilma kangelaseta. I. Tlk H. Allikas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Thackeray, William Makepeace 1959b.** Edevuse laat. Romaan ilma kangelaseta. II. Tlk H. Allikas, Valter Rummel, Evi Siimson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Veisbergs, Andrejs 2001.** Jaunā latviešu-angļu vārdnīca. The New Latvian-English Dictionary. [Rīga.]
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon esthonicum germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1893.** Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage. Redigirt von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg. [Faksiimileväljaanne: Ferdinand Johann Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus, 1973.]

Kristiina Ross (sünd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

On a concept missing from Estonian and the substitute thereof

Keywords: history of written Estonian, conceptual history, the concept of *vānitās*, the word *edevus*

This article explores the Latin-French-English concept *vānitās/vanité/vanity* as an example of how the Latin-based European conceptual system has dissolved into different words in younger literary languages such as Estonian. It distinguishes between the older definition of the concept, ‘something that is vain, empty, or valueless’, as expressed by equivalents of the Hebrew word *hebel* in Old Testament translations, and the meaning of ‘inflated pride in oneself or one’s appearance’, which is predominant in the more modern English and French usage. The article examines how these two meanings are reflected in Estonian, drawing comparisons with German, Finn-

ish, and Latvian. To identify the carriers of the older meaning, the words historically used in the translations of the Book of Ecclesiastes and certain psalms are scrutinized. For carriers of the newer meaning, the equivalents found in translations of the title of W. M. Thackeray's novel *Vanity Fair* and in modern bilingual dictionaries are considered. The analysis reveals that in German, the unity of the concept has been preserved, with the term *Eitel(keit)* encompassing both meanings. In Finnish, the older meaning is represented by *turhuus* and the newer meaning by *turhamaisuus*, which is clearly a derivative of the first, establishing a clear conceptual connection. However, in Estonian and Latvian, words of entirely different origins express these two meanings. In Estonian, the older sense is conveyed by the word *tühisus* (derived from the word *tühi* 'empty'), and the newer meaning by *edevus*. The article provides a more in-depth examination of the word *edevus* – it is derived from the verb *ede(ne)ma* 'advance, make progress' and, as such, lacks analogous derivations with similar meaning in the other languages examined.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee